

ՏԷՐ - ՍՂԼԻՐԱՆԴՐԵԱՆՑ. Թիֆլիսեցւոյ մոտաւոր կէտնքը: Թիֆլիզ, ապարան
Յ. Մարտիրոսեան, 1886:

ՏԷՐ - ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՑ. Դասագիրք զծագրութեան, երկրորդ տպագրութիւն,
բարեփոխած և ճիսացրած: Ալեքսանդրապոլ, Գէորգ Սանօյեանցի տպարան, 1887:

ՏԻԻ ՊՈՒԱՌՈՎԷ (Ֆոթիւնէ). Կէս բութամաս, վիպականութիւն: Թարգ-
մանեց Կ. Ս. Իսթիւհեան: Կ. Պոլիս, ի տպարանի Սրեկըր տաղրի, 1886:

ՐԱՅՅԻԻ ԿԱՅԾԵՐ. երկրորդ հատար. 1887. Կէտրմանկան գրովածառանդը
ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ (Յ. Գ.). Նստապատրաստական զտպագիրք Աշխարհադար,
Թեան, 1887:

ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ, Տեղագրութիւն Կոստանդնուպոլսոյ Կ. Միլիթիւսի, յատկապէս
պատկերով վաւարի, 1887:

ԲԵԱՐԻԿ ՄԱՆԿԱԿԱՆ. երգարան: Աշխատախիւրութիւն Ղազարա Զոհման
Յովհէփեանի: Ս. Պետերբուրգ, 1887:

ՕՆԷ (Ժորժ). Վիպական գաղղացի. Դարբնոցապետ կամ կենոց տպագրութիւնը:
Թարգմանիչ Կ. Մ. Պօղոսեան: Հրատարակիչ Յ. Քրիստափորեան: Կ. Պոլիս, 1887:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՅ

ԱԶԳ.-Առաջիկայ հմուտից յօդուածն քաղա՞նք եմք յընթացս հրապարակու-
թեան գտնուող մատենէ մի, որ կը խօսի Հայկական Դատարանի մասով-
մեանց վրայ, եւ է երկասիրութիւն Մեծարդոյ Հեղինակի Պատմութեան
Հայկական հին եւ նոր դպրութեանց:

Ս. Յանր Մծբնայ և իր ազգորիներ: — Իրեն բնծայուած **Զգոծ** գիրք: — **Յ-Ս.**
Աստեմանի և իր կարծիք աշտ գրոց ժրոյ: — Ախրատտ, և երազպետ արդի բա-
նասիրտեան կարծիք: — Իր սեռումք գտնուած ձառեր: — Գլխաւոր լեզուներ
և հիւր ձառից: — Դասանակ անեց յօրինման: — Ատորի բնագիրք և հայկա-
կան: — Իրարա հետ համեմատութիւնք: — Հայ բարեփոխութեան թուականի
և արժեք: — Մատենախօսական տեղեկութիւնք:

Առանձինն քննադատութեան և մտադրութեան ուրծանալոր պետքէ ռեպու-
տիտանապէս որդոն Յակոբայ Մծբնոցայ անստաք գտնաւոր ինչուրի քա մեզ
հասած **Զգոծ** գիրքը:

Մծբնայ սուրբ և մեծաճշտիկ հայրապետին ազգին, տոհմին և ընդհանրապէս
կարծիք և տարակրթ յազուած են, ամենց ազգական և հօրաբնաւորի կողմով զնա
որոյ **Լուսաւորին**, և այլոց՝ շնորհունելով այդ ազգակցութիւնն. այդպիսի տարակրթ
նաւ առ հինոն եղած են. մերոց՝ այդ տոհմակցութեամբ թէ որոյ **Լուսաւորին**, և
թէ իրմով քրիստոսական հաստաց երկնապարգէ ժառանգութիւնն բոտապք և վա-
յելով և ազգին պատիւն մախաբելով յաճախել: Այնպիսի նշանակաւ և իկեղեցւոյ

պատմութեան մեջ հռչականուն անձի մը՝ որուն դիմաց կը խոնարհէր արքունի ծիրանեօքն և փառօք կայսրն մեծ Արտառնդիանոս, « և հրապարակաբար եղեալ — ինչպէս կ'աւանդի 'ի պատմութեան վարուց Սրբոյն, — ասէր 'ի լուր առակի գահակալ լեալ գրողիցն »։ Երեք տիւնք են 'ի մէջ ընդ երկինս և ընդ երկիր։ Անտոն Աշգիպոս, Սեդրեատրոս առ մեզ, և սուրբ Յակոբ 'ի Մծրին քաղաք յերկրին Ատրեստանեայց »։ Բայց որչափ ալ կայր ու կը տւէր այս տարաձայնութիւնն, մանաւանդ 'ի մէջ Հայոց և Ատրուց, առաջինքն ամենայն լանք ըրած են այդ փառքը շատարացնել՝ Հայաստան աշխարհի ընդարձակութեան մէջ շատ տեղ իրեն պատուոյն վանքեր ու եկեղեցիներ կառուցանելով, ու ներքողենիւ, երգովք ու շարականօք յաճախելով զգրուատիս նորա. և իր հին պատմագրաց մէկն՝ նշանաւոր Հնութեամբն և ոճոյ գեղեցկութեամբ, կը վկայէ թէ « Ոմանք հակառակին՝ ոչ ասելով զնա յազգէն արշակունեաց, կամ հօրաքեռորդի սրբոյն Գրիգորի, զոր մեք սերտ գտեալ և հաւանեալ 'ի գրոց Ատրուց »։

Այս խնդիրը մեր գրուածքին նպատակէն դուրս է։ Մեզի՛համար աւելի հետաքրքրականն և հետազօտելի այն է որ նոյն խնդիրք և տարակոյսք եղած են և կ'ըլլան իբր անունը կրող և հայերէն լեզուով մեզի ծանօթ և սիրելի երկասիրութեանն ալ նկատմամբ։

Այս գիրքն է, ինչպէս ըսինք, Զգոն կոչուած ճառից հաւաքում մը, զոր հինք՝ մաւնաւանդ մերքն, և երկար դարուց վկայութիւնն և աւանդութիւն՝ կ'ընծայեն Մշտնաջողոյն. իսկ այլք՝ և առաւելապէս մեր ժամանակաց քարգաւառ գիտութիւն, ուսումնական հետազօտութիւնք և հնախուզական գիւտք՝ Ափրաատայ կամ Փրատատայ կու տան։ Որչափ ալ բանասիրական նկատմամբ և արդի գիտութեան առջև անհաւկառակելի ու անվիճելի երևնայ այս կարծիք և ենթադրութիւն, սակայն մեզ հարկ է յիշեցնել որ թէպէտ Հնագոյն պատմիչք յազգիս՝ Բիւզանդ և Խորենացի, Մծրնացոյն առաքելի և աստուածահաճոյ վարուց վրայ կը խօսին, առանց անոր գրաւոր երկասիրութեան յիշատակութիւնն ընելու, բայց սրբոյն Յակովբայ վարուց գրիք առ մեզ յայտնի ու բացարձակ խօսքով իրեն կը վերագրեն այս գրուածքը։ Անոնցմէ ստուգապատում և բաւական Հնութիւն ունեցողներէն մին, — ինչպէս կ'ենթադրուի գրութեան կերպէն և ոճէն, — կ'ըսէ, թերեւս քիչ մը մթին բացատրութեամբ. « Աստուածային պատմութեանցն հոգ տարեալ, և Հնապատմութեանցն կարի յոյժ հրմտացեալ, զոր յիւր գիրան իմանի Զգոն կոչեցեալ. զոր յալորդն ցուցանէ զնսնմուս. գոյն տառն որ 'ի բայն է »։ Նոյնն դարձեալ յընթացս պատմութեան վարուց. « Պիտակ գրոց կարի վարժ. պարտ է յիւր ինքնախօս գիրսն իմանալ և ճանաչել զոր Բզգոն կոչեն. և կարի հմտագոյն գրոց նորա եղեալ վասն լուսաւոր մարգարտացն որ 'ի նմա խորագոյն արտաճառի. զոր ապա յաջորդն յիւրում կարգին 'ի ճառս արտաճառէ պարզաբար, եթէ Տէր կամեցի »։ Դարձեալ. « Աղղ եղև պնանելիքն առ սուրբն Արիստակէս հարազատ իւր. բազում պաղատանս արձակէր վասն աշխարհին Ռշտու նեաց՝ լուծանել 'ի կապանաց, և զգիրսն տալ զխնդրելին, զոր ինքնախօս արարեալ Զգոն կոչեցեալ »։ Աստուածաշունչ գրոց նախադրութեանց մէջ ալ. — որ ինչպէս ետալք պիտի տեսնենք, — ազգային գրչի երկասիրութիւնք են հաւանականաբար, և հընութիւնն անտարակուսելի, խթնեայ գրոց նախադրութեան մէջ կը կարդանք. « Իսկ զՀաման Ամառովութեանց Ազագեանց, որ էր փառաւոր 'ի դրան Արտաշիտի, և կամէր սպանանել զՄուրթէ և ջնջել զՀրէայսն, ասէ սուրբն Յակոբ Մծրնայ 'ի

գիրսն որ կոչի Զգօն, թէ էր Համան Ամաղեկացի յազդէ Ագագայ՝ զոր ապրեցոյցն Սաւուդ, և սպան Սամուէլ»։ Եւ զայս կը գտնենք յիշատակուած 'ի Զգօն գիրս', 'ի ճառն երրորդ, Յաղագս սրահոց՝ հետեւեալ խօսքերով. « Եւ ընդէր, սիրելի, խնդրեաց Համան պարգեւս յարքայէ անտի՝ զի կորիցեն ամենայն Հրէայք. այլ զվրէժ որդւոց ազգին իւրոյ կամեցաւ խնդրել, և Նիլէ գտնուին որդւոց Խորայեի, որպէս և Նիլեցաւ յիշատակ Ամաղեկայ 'ի ներքոյ երկնից. և մնացեալ էր Համան մնացորդ Ամաղեկայ ցւոց անտի, որպէս և գրեալ է. Համան Համթաթեանց մինչդեռ 'ի տան Թափաւտ. բութեանց Արշարայ արքային էր, պատուական և փառաւոր էր »։ Դարեկացին Գըրիգոր 'ի ներդռնին աւ սուրբն. « Սոփերս օգտակարս և աշխարհակեցոյցս մատեւ, նագրեաց. որով սահմանաւ կշռութեան բանի՝ զշարքասաց բերանս կարկեաց. և զհերձուածողականն խիստ դաւանութիւն՝ ամենայնիւ իսկ ըմբերանեաց »։

Ի Լատինաց կը յիշատակէ զՄծբնացին Գեննագիոս եպիսկոպոս Մասիիոյ, որ 'ի հինգերորդ դարու. « Յակոր, կ'ըսէ, որ յորջորեալն էր իմաստուն (Sapiens — Զգօն) եպիսկոպոս Մծբնայ, գրեաց խօսս 'ի քսան և վեց գիրս ». և սրբոյն Հերոնիմայ եկեղեցական մատենագրաց թուոյն մէջ անոր յիշատակութիւնը չընելուն պատճառ կու տայ՝ որ զեռ եւս անտեղեակ էր ասորի բարբառոյն Հերոնիմոս երբ այդ երկասիրութիւնը շարագրեց, ուստի զո՛հ կ'ըլլայ միայն քանի մը ասորի հեղինակաց յիշատակութեամբ՝ որոց գրուածք ծանօթ էին իրեն Լատինական Թարգմանութեամբ՝ հետեւաբար դուրս կը մնայ Մծբնացոյն անունը՝ որուն գրուածք զեռ ուրիշ լեզուի փոխուած չէին »։

Յունաց Վկայագիրք յայտնապէս կը յիշատակեն թէ « շարագրեաց գիրս՝ շայեկա նըս և օգտակարս », և կ'աւանդեն թէ Թէոդորետոս եպիսկոպոս Կիրիոյայդ գրուածոց յիշատակութիւնն ըրած ըլլայ իր Եկեղեցական պատմութեան մէջ։

Աւելորդ կը սեպենք թէ՛ 'ի մեր մատենագրաց և թէ յօտարաց վկայութիւններ յաւախել, որոց բանք և կարծիք զուգաձայն և զուգընթացք են ինչուսն հիմա մէջ բերուածներուն։ Կը մնայ ուրիշ կարեւորագոյն կէտի մը քննութիւն, նոր բանասիրութեան հետազոտութեանց հետեւանք և գիտ. — Մծբնացոյն այս գրուածքը Ափրասայ ընծայելուն խնդիրը և հաւանականութիւնը։

Հմուտն Յ-Ս. Սրտեմանի՝ մինչ զեռ եւս տեղեկութիւն չունէր թէ սրբոյն Յակովբայ ճառից Թարգմանութիւնք կը գտնուին 'ի հայ լեզուի և 'ի մատենագրութեան, և Մծբնացոյն թէ՛ անձին և թէ գրուածոց յիշատակութեան Հանդիպելով առ Հերոնիմայ, ինչպէս և ոչ առ Թէոդորետոս, փոսայ և այլոց Յունաց և Ասորաց՝ որ նախ քան զՀերոնիմոս և յետ նորա աւանդեցին եկեղեցական մատենագրաց անուանքն և անոնց ընծայուած երկասիրութիւնքը, ժխտեց Մծբնացոյն ճառից գոյութիւնը, և իր Արեւելեան Մատենադարանին մէջ յայտնապէս հռչակեց թէ անուանց չփոխու-

1 Jacobo, cognomento Sapiens, Nisibena nobilis Persarum modo civitatis episcopus, unus ex numero sub Maximiniano persecutore confessorum, et eorum, qui in Nicœna Synodo Arianum perversitatem Omousi oppositione damnarunt. Hunc enim B. Hieronymus in libro Κρονικῶν, velut magnorum virtutum hominem nominans, in catalogo scribarum cur non pösuerit, facile excusabitur, si consideremus, quod ipsos tres, vel quatuor Syros, quos potuit, interpretatos in Græcum se legisse testatur. Unde constat, eum illo tempore ignorasse Syram linguam, vel literas.

Թե՛ն է յառաջ եկած ենթադրութիւն մ'է, Յակոբայ Արուճ կամ Սարուկեցւոյ գրուածքն ընծայելով Մծբնացւոյն: Բայց երբ տեղեկացաւ 'ի Հայոց' որ Սարուկեցւոյ գրուածներէն որիք են Մծբնացւոյ ընծայուածներն, որոց այլ և այլ գրչադիւրք՝ բաց յայլ տեղեաց կը գտնուին և 'ի Վենետիկ առ Մխիթարեան Հարս, կարծիքը փոխեց Ասեմանի և սխալման մէջ գտնուիլը հրապարակաւ ալ յայտնեց նոյն Արևելիան Մատենադարանին առաջին հատորոյն մէջ (յէջ 557). վկայելով Թէ ստուգապէս Մծբնացւոյն են ճառքն. և իրեն այդ կարծիքն ընդունեցաւ Բոլանդեանն Կառնէր¹:

Նոյն Ասեմանի վերը յիշուած բազմահմուտ և բազմահաշակ Մատենադարան գրւոց երրորդ հատորին մէջ (Մասն Ա.) կը հրատարակէ Էպէտ-Էլուս նեստրական եպիսկոպոսին յորինած եկեղեցական գրոց կամ մատենագրոց ցուցակը, յորս կը յիշատակուի «ամեներկանիկն Ափրաատէս, իմաստունն պարսիկ, որ շարագրեաց Կրիկին հատորս, ճառս ըստ կրգի նշանագրաց»: Զայս ծանօթութիւն տուած էր կենդանաւ և Գրիգոր Բար-Երբէտ, յեկեղեցական պատմութեան իւրում (Բ. Գիրք) Թէպէտ և փոքրիկ զանազանութեամբ յ'Էպէտ-Էլուս, հետեւեալ խօսքերով. «Ի սոյն աւուրս (Պապասայ) եկաց հռչակաւոր իմաստունն պարսիկ, որոյ անուն էր Փարհատ, որ գրեաց ճառ յորդարական, և Թուղթս (կամ խօսս) քսան և երկու՝ ըստ նշանագրաց կարգի»: Վրայդ՝ իմաստուն ասորագէտն անգղիացի, որ Ափրատայ գրոց ընագրին առաջին տպագրութիւն ըրաւ՝ Պապասայ համար կ'ըսէ Թէ ու թերորդ եպիսկոպոս էր Սեբեկիոյ՝ որ ըստ Ասեմանեաց եպիսկոպոսական օժուան ընդունած է 'ի Թուրք Յունաց 577, այն է ամն Տեառն 366. և ընկեցաւ կամ մեր. Ժեցաւ յաթնուոյն 'ի 637 (326 ամ Տեառն):

Գրիգոր Բար-Երբէտս նոյն Եկեղեցական պատմութեան մէջ կը յաւելու Թէ յերրորդ դարու յորում կեցին և հռչակեցան Աթանաս Աղքատանդրոյ, Եւսեբիոս Եմեսացի, Եփրեմ Ասորի, Յուլիանոս Սարայի և Աբրահամ Գիտունա, «Ժողկէր և Բուղիթիս, իմաստունն պարսիկ, որ էր ուղղափառ. և շարագրեաց զգիրս Յուցմանց»: Ըստ Վրայդի՝ Բուղիթիս անունն լրիպակ է գրչագրաց, փոխանակ գրելոյ (Ա) Փըրաթիս: «Գիրք Յուցման» կոչուածն ըստ ասորականին կը նշանակէ Ժողովածոյ կամ հաւաքմունք մը քսան և երկու թղթոց կամ խօսից ասորի այլուքենից Թուղթն ու կարգաւ, բաց 'ի վերջին քսաներորդ երրորդէն, որ կան 'ի ձեռագրին, և որ ըստ ասորական ընագրին թահնաթիւս կը կոչուին, իսկ 'ի հայ թարգմանութեան՝ ընդհանուր անուամբ Ճառ:

Անգղիացի բանասէրք օմանք և հնախոյզք՝ պետական օժանդակութեամբ և ծախիւք քիչ տարի յառաջ՝ ասորական բարբառով բազմաթիւ հին ձեռագիրք գտան 'ի Նիտրիա, և փոխադրեցին 'ի մուսէոնն Բրիտանական Լոնտոնի: Գերմանացի բանասէրն Տրակարտ, ասորի լեզուին քայահմուտ և հայկականին ոչ անտեղանկ, 'ի հեռաւոր արևելից բերուած այդ ձեռագրաց ըննութեան պարագելով՝ գտաւ և հրատարակեց նամակ մը Գէորգայ ուրումն եպիսկոպոսի արարացւոյ՝ առ քահանայն միայնակեաց Էլուս կամ Յելով անուն՝ ընակեալ Սնայ գեղջ. որ փափաքելով ուսանել և գիտել և Թէ ով էր կոչեցեալն իմաստուն պարսիկ, զբեր էր առ Գէորգ եպիսկոպոս խնդրելով՝ որ այս անձին վրայ գիտցածն հաղորդէ: Արաբացի եպիսկոպոսն ալ այն նամակաւ հարցատէր խնդրողին փափաքը կը կատարէ: Բայց ոչ ծնըն.

¹ Assemanus, censet ea, quæ in prædicto Codice Armeno inveniuntur, genuini Sancti Jacobi Nisibeni scripta esse; ego in hac re opinioni illius non adversabor.

դեան տեղւոյն կամ ազգիւն վրայ, և ոչ այ եկեղեցական ինչ աստիճանի վերաբե-
րելուն նկատմամբ չի կրնար որոշ բան մը գրուցել: Կ'երկրայի տարակուսանք անոր
'ի Մծբին քաղաք բնակած ըլլալուն. և յայտնապէս հաւատեալք կը ցուցնէ թէ սրբ-
բոյն Եփեսոսի աշակերտը չէ, ինչպէս ոմանք ժամանակագրական վրիպակաւ մը ու-
նեցեր էին այդ կարծիքը:

Ի Նիտրիոյ բերուած գրչագրաց մէջ և « Ափրատայ իմաստնոյ պարսիկ » անունն
կրող ճառերը՝ նոյն են արդէն մեզի ծանօթ Մծբնացոյ ընծայուած ճառերուն հետ,
միայն թուոյն և դասակարգութեան մէջ տարբերելով. զի ուր Փրատայ գիրքը և
զայն յիշատակողք քանուրկու ճառս կամ խօսս իրեն ընծայեն, ըստ թուոյ՝ ինչ-
պէս կ'ըսեն՝ նշանագրաց (Սորոց), Մծբնացոյն անունը կրող գրոց մէջ ճառքն
միայն եօթնևտասն են թուով: Վրայդ՝ որ (ինչպէս ըսինք) Ափրատայ ճառից քնա-
գրին տպագրութիւնն ըրաւ 'ի Լոնտոն (1869)¹, կը համարի որ յասորի գրչագրէն
ընծայուած ճառից կամ խօսից մէջ՝ զորս ինքն հեղինակն ընծայութիւնք կամ Վարդա-
պետութիւնք կը կոչէ, ինչպէս նաև 'ի գրչագրին և 'ի թուղթն Գէորգայ եպիսկոպոս-
սի, տասն միայն շարագրեալք են յամի 337. Իսկ միւս երկուտասն ճառք՝ կրտսե-
րագոյն են ժամանակաւ՝ առջիններէն տասը տարի ետքը. մինչդեռ վերջինն՝ մակա-
գրեալն յասորի բնագրին թեօքրա տիբօքրա՝ յօրինուած է 'ի 345. Մծբնացին վախ-
ճանեալ էր արդէն յամի 338, նախկին ճառից շարագրութիւնէն տարի մը ետքը. և
զոր իրաւամբ զօրաւոր ապացոյց կը համարին քննադատք, գէթ վերջիններն Ափրատ-
այ ընծայելու:

Ո՛վ էր Ափրատ կամ Փրատ, « Իմաստունն պարսիկ »:

Քրիստոնէութեան նախկին դարուց մէջ՝ ոչ անծանօթ էր անունս առ Պարսիկս և
առ Հայս (Հրահատ). և ասորի հին վկայաբանութեան մը մէջ որ կարծի շարագրեալ
'ի 412, կը յիշատակուի Ափրատ անունով « հին » պարսիկ վկայ մը, յառաջ քան
ժամանակաւ Պար-Սարայի և Շահդոստայ, որ են իններորդ և տասներորդ եպիսկո-
պոսունք Սեբեկիոյ և Տիգրոնի և նահատակեցան ճիշդ այն ատենին՝ յորում « Իմաս-
տունն պարսիկ » յօրինած էր իր վերջին ճառը: Չենք կրնար նոյն համարիլ « զիմաս-
տունն պարսիկ » ընդ Ափրատայ զոր կը յիշատակէ թէոքորեոտոս յեկեղեցական
պատմութեանն, որ փախտեալ երթալով յաշարհէն Պարսից, հաստատեց նախ
գրնակութիւն իւր յԵդեսիա, և ապա փոխադրուելով Սնտիդք՝ տեսաւորեցաւ հոն
արիոսեան Վաղէս կայսեր հետ յամն 375-377: Իբրեւ սուրբ մեծարուած է յեկե-
ղեցւոյ Յունաց, և իրենց Յայամաւորաց մէջ յիշատակուի անունն 'ի 29 յունուարի,
իսկ 'ի հռոմէական վկայաբանութեան 'ի 1 սպրիլի: Ոմանք կը համարին թէ Ափ-
րատ նոյն ըլլայ ընդ միում 'ի վկայից որ Պարսից Շապուհ Բ թագաւորին ժամանակ
նահատակեցան 'ի Պարսս, և որ կոչէր նաև Յակոբ: Ի Նիտրիոյ Սնտիդա փոխա-
դրուած գրչագրաց մէկուն մէջ յիշատակութիւն կ'ըլլայ զճառից « Մար Յակոբայ ի

¹ Themilies of Aphraates, the Persian Sage. Edited from Syriac manuscripts of the fifth and sixth centuries, in the British Museum. Vol. I. Syriac text. Աս գրուածքէն ութ ճառ (Ա, Բ, Գ, Դ, Ը, ԺԲ, ԺԷ, ԻԲ) համառօտ յառաջաբանով մը Ափրատայ վարուց և գրուածից վրայ՝ գերմաներէն թարգմանութեամբ 'ի լոյս ըն-
ծայեց (1874) հմուտ բանասէրն Պիքէլ (Bickell) 'ի Մատենադարանի Հարց Եկեղե-
ցոյ (Bibliothek der Kirchenväter):

մատոնոյն պարսկի» . և ժամանակը կը դնէ յամի 512, որ ամենեւին չի յարմարիր Մծբնացւոյն : Վրայդ կը համարի թէ Ափրաստա՝ քրիստոնէական սուրբ կրօնքն ընդունելէն ետքը սկսած ըլլայ կրել և զանունն Յակոբ, կրօնակիցքն ալ դադարած ըլլան զինքն առաջին անուամբը կոչելէն, և ասոր ապացոյց կը համարի՝ որ 'ի լուսանցս իրմէ հրատարակուած ասորի հին գրչագրին՝ դրուած է և անուն «տեառն Յակոբայ» :

Հիմակուան բանասիրութեան և քննադատութեանց կարծիք Ափրաստայ անձին և ժամանակին վերոյ հետեւեալքն են : Կը ծաղկէր յառաջին կամ յերկրորդ քառորդի շորորդ դարուն, հաւանականաբար իր ծնունդը դնելով Քրիստոսի 280 թուականին . որով կրտսերագոյն կը համարուի ժամանակաւ քան զՅակոբ Մծբնայ, և եւրեց քան զուորքն Էփրեմ : Գէորգայ արարացոյ եպիսկոպոսի վկայութեամբն, զոր քիչ յառաջ յիշատակեցինք, միայնակեաց և կրօնաւոր էր նա, ունելով նաև զաստիճան եկեղեցական . հաւանականաբար բարձրացած յեպիսկոպոսական աթոռ, որով կրցաւ 'ի Սելեւկիա և 'ի Տիգրոն գումարուած ժողովոց հարց հետ բազմիւ յամի 344 . և իր սրբութեան և գիտութեան համբաւովը մեծարուած յամենեցուն, իրեն յանձնուեցաւ ժողովոյն կողմանէ չրմաբերական թղթոյն շարագրութիւնը, զոր կը գըտնենք նաև 'ի հայ թարգմանութեան (տպ. Հռովմայ յէլ 403) . որոյ սկզբնաւորութիւնն է . «Առցուք զխորհուրդ 'ի մէջ հասարակաց մտօք . իբր ժողովեալ իցեմք ամենքին ամբոխ միաբանութեամբ, գրել զթուղթ զայս առ ամենայն եղբարս մեր մանկունս եկեղեցւոյ որք իցեն ընդ գաւառս . եպիսկոպոսունս, երիցունս և սարկաւազունս, ամենայն ուխտս եկեղեցւոյ Աստուծոյ՝ հանդերձ ամենայն ծննդեամբք իւրովք սիրելիս և անձկալիս, մանաւանդ որ 'ի Սկեղ (Սելեւկիա) և 'ի Տիգրոն 'ի աէր առտուած կենարար 'ի մեր, որ ձեռն Քրիստոսի իւրոյ կեցոյց զմեզ և մերձեցոյց զհեռաւորութիւն մեր առ իւր, որոց ամենեցուն ողջոյն յոյժ» : Այս կերպով եպիսկոպոս մը միայն կրնար խօսիլ և գրել, ինչպէս նաև երբ կ'ըսէ «Վասն ձեռնադրութեան զոր ասնուն 'ի մէնջ մարդիկ», որով հաւանականութիւն կ'աճնու բանասիրաց ոմանց ենթադրութիւնն՝ որ եպիսկոպոս և առաջնորդ կը համարին զնա 'ի վանս Ս. (Մար) Մատթէի :

Աս կարծիքը կը հաւատարմացընեն անշուշտ տասներորդ ճառն Վասն հովնաց և անոր պարունակութիւնն, որ կը պակսի 'ի Գեննադեան ցուցակին, և ամբողջ է 'ի մերն և յասորին : Իր թղթոց կամ խօսից ժամանակը նշանակած կամ ճշգրտած չէ Ափրաստ . և զոր կարելի է թերեւս ենթադրութեամբ գուշակել՝ հայելով 'ի ժամանակն յորում ապրեցաւ, և 'ի բանիցն յորս ակնարկութիւն կ'ըլլայ հայրածանաց զոր կրեց եկեղեցի : Յաճախ իւր խօսքերն սղղուած են ընդդէմ Հրէից, և որք անշուշտ իր զլիաւոր ընդդիմամարտն էին, դուն ուրեք յիշատակութիւն կ'ըլլայ հերձուածոց որք տառապեցուցին զնախնական եկեղեցի, «'ի սուտ վարդապետութեան և յանօթըսչարին» ինչպէս կ'ըսէ . օրինակ, յերրորդ ճառին կը յիշատակէ զՄարկիոն, զՎաղենտինոս, զՄանիքեցիս, զորդիս խաւարին, զվարդապետութիւն չարին Մանեսայ, որ բնակ 'ի խաւարի նման օձից, և ասէ կախարչանս «կրօնս Բաբելոնի» : Արիստի՝ որ իր դարուն զլիաւոր հերետիկոսապետն էր, և 'ի Նիկոյ ժողովոյն՝ յորում էր և սուրբն Յակոբ Մծբնայ, դատապարտեալ մերժեցաւ՝ ամենեւին յիշատակութիւն չընել . որով մարթ է ենթադրել թէ այն գաւառաց մէջ որ Ափրաստայ հոգեւոր տեսչութեան և ինամոց յանձնուած էին՝ Արիստի վարդապետութիւնն դեռ մուտ գըտած կամ արմատացած չէր :

Ասորի բնագրին մէջ չենք տեսներ այն թուղթն՝ իրում թէ գրուած 'ի Գրիգորէ Լուսաւորչէ առ սուրբն Յակոբ ՄԺՐՆԱՅ, զոր անի Հայերէն օրինակն Հետեւեալ խոսքազրով. « Թուղթ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին՝ առ սուրբն Յակոբ ՄԺՐՆԱՅ եպիսկոպոս »։ Ոչ մեք, և ոչ այլ ոք՝ հմտագոյնք և բանիբունք, պատճառ կամ պատշաճութիւն մը չենք տեսներ այս թղթոյն։ Ենթադրելով ալ, ընդդէմ գրեթէ ընդհանուր և ընդունելի կարծեաց արդի բանասիրութեան, որ ՄԺՐՆԱՅՈՅն Հարազատ երկասիրութիւնն ըլլան այս ճառք, Լուսաւորիչ Նիկիոյ ժողովքէն քիչ ետքը կատարեց իր աստուածահաճոյ կենաց և առաքելութեան ընթացքն, յերկնաւոր Հայրենիան փոխադրուելով. և որ գրովանդակ աշխարհն Հայաստանեաց լուսաւորեւր էր աստուածահաւրալ վարդապետութեամբն, չէր կրնար կարօտ ըլլալ այնպիսի ոճով աղերս կամ խնդրածք մը յայտնել սորվելու՝ ամենիմաստն և աստուածուսոյց։ Այսպիսի անպատշաճութեան մը վրայ յիշատի տարակոյս յայտնելով լատին թարգմանիչն՝ 'ի ծառայութեան իւրում տպագրին կ'ենթադրէ, — անշուշտ պարզ ենթադրութիւն մը ըրած ըլլալու համար, — թէ սուրբն Գրիգորիս Աղուանից եպիսկոպոսն ըրած ըլլայ այս խնդիրը։ Չէ հաւանութեան և ոչ այս կարծիք. զի որպէս սրբոյն Լուսաւորչին, աւանակ և ոչ իր աստուածարեալ և սրբաուն թուան, որուն ընդարձակ աշխարհի մը հովուութիւնն հաւատացուած էր, կրնանք պատշաճեցընել հետեւեալ խօսքերն. « Յօռալ քան զամենայն ինչ, որ կարի պիտոյ է ինձ գրեցես և խելամուտ արասցես զիս վասն հաւատոյ մերոյ, թէ դիարդ իցէ, և որ հիմն նորա, և որպէս շինուած չինի նա, և որպիսի իրօք հաստատի, և որպիսի գործք պիտոյ են նմա։ Առ իս այսպէս եմ հաւատացեալ, թէ միայն իցէ Աստուած որ արար զերկինս և զերկիր 'ի ակզառնէ, և զարդարեաց զաշխարհս կազմուածով իւրով... Եայամ ամենայնի, եղբայր, եւ այսպէս հաւատացեալ, աղաչեմ զքեզ զի գրեցես և խելամուտ արասցես զիս, թէ որպիսի գործ պիտոյ է այսմ հաւատոյ մերոյ, և հանգուցես զիս »։

Աւելորդ է անդրադարձընել, ինչ որ ողջամիտ ընթերցողին արդէն քաջայայտ է. թէ անհարազատ է այս թուղթն, և անուան զարմանալի փոփոխութեամբ մը՝ սրբոյն Գրիգորի մեծարոյ և նուիրական անունն մուտ գտեր է. և 'ի գրչաց իրարու աւանդուելով՝ այնպէս հասեր է մինչև առ. մեզ։ Հաւանական կարծեօք Գրիգոր անունով մէկը եղած է խնդրող ճառիցն, որ յետոյ շիոթուեր է ընդ անուան Լուսաւորչին։ Ասորի բնագրին մէջ ալ չգտնուիլը՝ յայտնի ապացոյց մ'է եկամուտ ըլլալուն. Նոյն պիտի վերկայմամբ յոմանց 'ի մերոցն, ինչպէս վերը տեսանք, սուրբն Արիստակէս կարծուեր է խնդրող ճառիցն¹։

Առային ճառը, ընծայականէն անմիջապէս ետքը, առ սուրբն Գրիգոր ուղղուած վերնագրով մը կը սկսի, և որ բնականաբար կը պակսի յասորի բնագրին. « Սրբոյն Յակոբայ ՄԺՐՆԱՅ եպիսկոպոսի, պատառախանի թղթոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին »։ Ասորականին սկզբնաւորութիւնն է. ընծայութիւն առային, վասն Հաւատոյ։

¹ Ֆելիքս Նեվ, Հայագէտն և ասորագէտ պեղծիացի, իր նոր մէկ հրատարակութեան մէջ (L'Arménie Chrétienne) կը գրէ. On avait imprimé en 1756 la version arménienne d'un vingtaine d'homélies attribuées à St. Jacques de Nisibe avant d'en retrouver et d'en publier l'original syriaque. Ces homélies portées au nombre de vingt-trois, ont été restituées à leur véritable auteur, Aphraate, dit le Sage Persan, moine et peut être évêque du IV siècle, originaire probablement d'un pays situé aux frontières de la Syrie et de la Perse.

Այս ճառք՝ որ ըստ մեծի մասին իրարու հետ կապուած ու ներքին վերաբերութիւն ունին, նամակի ձեւով շարադրուած են, և նպատակնին է քրիստոնեայ եկեղեցւոյ վարչապետութեան գորութիւնն ու պաշտպանութիւնը: Գլխնադիտա, ինչպէս յառաջագոյն յիշեցինք, Մծբնացւոյն ընծայուած երկասիրութեան խօսքն կ'ընէ, մէջ բերելով նաև զգլխակարգութիւնս ճառիցն, որ մասամբ կը տարբերին 'ի հայկականէն. մինչ այս վերջնոյս մէջ կը գտնուին այնպիսիք՝ որ պակասին 'ի գլխնադեան ցուցակին, ինչպէս նաև ճառք՝ որ միայն ասորականին մէջ կ'երևնան, Հետաքննական կը համարիմք այս երեքին գլխակարգութիւնքն իրարու զիմաց նշանակել աստէն:

ՀԱՅ

ԳԵՆԵԱԴԵԱՆ

ԱՍՈՐԻ (ՎՋՊԴ)

Ա. Վասն հաւատոյ.	Վասն հաւատոյ.	Ընծայութիւնք հաւատոյ.
Բ. Վասն օրինակի սիրոյ.	Վասն սիրոյ, և առանձին՝ սիրոյ ընկերին.	Վասն սիրոյ.
Գ. Օրինակ պահոց.	Վասն պահոց.	Վասն պահոց.
Դ. Օրինակ աղօթից.	Յաղաքս աղօթից.	Վասն աղօթից.
Ե. Օրինակ պատերազմի.	Վասն թագաւորին Պարսից և հայաժանայ քրիստոնէից.	Վասն պատերազմաց.
Չ. Օրինակ ուխտաւորաց.	Յաղաքս համբերութեան.	Վասն կրօնաւորաց.
Ը. Օրինակ օպաշխարութեան.	Յաղաքս օպաշխարութեան և հատուցման.	Վասն օպաշխարութեան.
Ը. Վասն յարութեան մեռելաց.	Յաղաքս յարութեան և հանգիստի կենաց.	Վասն յարութեան մեռելոց.
Թ. Վասն խոնարհութեան.	Յաղաքս խոնարհութեան	Վասն խոնարհութեան.
Ժ. Վասն հովուաց.	(պատմ.)	Վասն հովուաց.
ԺԱ. Վասն թլփատութեան ընդդէմ Հրէից.	Վասն թլփատութեան.	Վասն թլփատութեան.
ԺԲ. Վասն շաքարու ընդդէմ Հրէից.	(պատմ.)	Վասն պատեցին.
ԺԳ. Օրինակ ցուցանելի վասն ընտրութեան կերակրոց.	(պատմ.)	Վասն շաքարութեան.
ԺԴ. Վասն դատկաց.	(պատմ.)	Վասն պատեալաց չեղանածոց.
ԺԵ. Վասն հեթանոսաց մտահեղ փոխանակ ժողովրդեան Հրէից.	Վասն դարձի հեթանոսաց,	Վասն հեթանոսաց որ են փոխանակ ժողովրդեան Հրէից.
ԺԶ. Յուդայի թէ Գրիգորոս է որդի Աստուծոյ.	Չ. Գրիգորոսն, զի որդի է Աստուծոյ համազոյականց Հօր.	Վասն Գրիգորոսի, զի որդի է Աստուծոյ.
ԺԷ. Օրինակ ցուցանելի ընդդէմ Հրէից՝ վասն կուսութեան և սրբութեան.	Յաղաքս կուսութեան և սրբութեան ընդդէմ հեթանոսաց.	Ընդդէմ Հրէից՝ վասն կուսութեան և սրբութեան.
ԺԸ. Յանդիմանութիւն ընդդէմ Հրէից՝ զի սահն թէ կայ մեղ ժողովիլ:	(պատմ.)	Ընդդէմ Հրէից՝ զի սահն թէ կայ մեղ ժողովիլ:

Գլխակարգութեանց ցուցակէն կ'երևնայ որ առաջին տասն ճառք կը պատկանին քրիստոնէական հաւատոց և առաքինութեանց, և այն բարի գործոց որ անհրաժեշտ կարևորք են 'ի հաստատելի 'ի նոյն հաւատս և 'ի պատրաստելի Միայն ճառն հինգե-

որդ, որ Օրինակ պատերազմի կամ ըստ Գեներադիոսի Վասն Բագրատի Պարսից և հաշտեանց քրիստոնէից մակագիրն կը կրէ, ուրիշ նպատակով յօրինուած կ'երևնայ: Ասեմանի այլաբանական նկարագիր մը կ'ուզէ տալ՝ իբրու հոգևորական մարտի: (Մատենադ. արևելիան. Ա. 557): Բայց Ափրաստ անուշտ սոյն ճառով՝ Պարսից Դապուէ Բ Թագաւորն ընդդէմ կոստանդիանոսի Մեծին տուած պատերազմի կ'ականարէ, և իր բարեկամ կայսրը՝ եղած չարեաց փտանգներուն համար արտփելու դիտմամբ կ'ուզէ ապացուցանել թէ՛ ի Պարսից յայդթուեցան Հռովմայեցիք: Եւ որպէս զի այս վերլիններու ցուցուած յայտնի բարեկամութենէն՝ քրիստոնէական կրօնից նոր փնտասակարութիւնք չերևնան ի թշնամութենէ Պարսից, ոչ զՆապուէ և ոչ զՀռոմայեցիս իրենց բուն անուամբ մէջ բերէ. այլ դանիէլեան մարգարէութեանց խօսքերով՝ խոյի պատկերով զՆապուէ կ'ականարէ, և չորրորդ գագաճն ըսելով զՀռոմ մըս կ'իմանայ:

Հետևորդ երկոտասան ճառից (ԺԱ. ԻԳ) յօրինման մէջ Ափրաստայ գլխաւոր դիտումը կ'երևնայ քրիստոնէական կրօնքը ու անոր եկեղեցական արարողութիւնները պաշտպանել ընդդէմ Հրէից, որք ի ժամանակին յեղեթիա, ի Մծբին, ի Նուհատրա և և յայլ քաղաքս մերձաւորս բնակութեան Ափրաստայ՝ մեծ յաջողակութեամբ կը պարտաէին յուսումն սրբազան տաւից, քրիստոնէից դէմ մաքառելու վախճանաւ: Ինքն Ափրաստ ալ՝ Հրէից բարունեաց հետ վիճաբանութիւններ ունեցաւ, ինչպէս կ'ականարկուի ի սկիզբն քաաներորդ երրորդ ճառին. և բովանդակ գրոց մէջ՝ մեծ հմտութիւն կը ցուցնէ երրայական աւանդութեանց: Իսկ ճառն չորեքտասաներորդ (կամ իննետասներորդ ըստ հայկականին), յօրինուած չերևնար յենդի դիմադրութիւն Հրէից, այլ ի հաստատութիւն խաղաղութեան յեկեղեցւոյ Քրիստոսի. — զոր անհարազատ կը սեպէ տպագիրն Հռովմայ. — և երկմտութեան գլխաւոր պատճառ զայն կը սեպէ, որ անոր յիշատակութիւնը չկայ ի գեներադեան ցուցակի ճառից Մծբնացւոյն. և երկրորդ՝ որ ոճը բոլորովին տարբեր է ուրիշ ճառերէն. և այս պատճառաւ ընդօրինակողն իսկ տարակոյս ցուցնելով անոր հարազատութեանը վրայ, ամենէն վերջ կը յեռու զայն՝ նախընթաց մասնաւոր յաւելուածով մը ականարելով զաւարտումն ճառից հայրապետին Մծբնայ: Ասոր վրայ կրնանք, ի՛նչո՛ւ, յաւելու և զայն՝ որ ժողովական թուղթ մի է, և յանուն բազմաց գրուած, և ոչ լոկ սրբոյն Յակովբայ:

Եւ յիբրի, այս ճառերէն ետքը կը յաւելուն հայերէն թարգմանութեան օրինակքն. « Աւարտեցան պատասխանական թուղթք սրբոյն Յակովբայ Մծբնայ առ ուրբըն Գրիգոր Լուսաւորիչ »: Ապա կը գրուի վերը յիշուած ճառ, կամ չըլագայական ընդարձակ թուղթն ի դիմաց եպիսկոպոսացն զումարելոց ի Սեւեկիա և ի Տիգրան, այսպիսի խորագրով. « Վասն հակառակութեան և հերձուածոց որք լինին ընդ գաւառս ուրեք: Եւ վասն հպարտութեան և ամբարտաւանութեան, և վասն մաքսի մաքառման բարձրաձգութեան գլխաւոր իշխանութեան »:

Իսկ ասորին հրատարակեալ ի Վրայդէ կը յաւելու յետ իննետասներորդին՝ ճառ

Ի. Վասն պահպանելոյ զկարօտեալս:

ԻԱ. Վասն հալածանաց:

ԻԲ. Վասն մահու. և վասն յետին ժամանակաց:

ԻԳ. Վասն հատոյ խաղողոյ:

Մեր ինչուան հիմա ըսածներն թէպէտ և փափաքելի լոյս մը չ' փռեն ինդրոյն էա-
կան մասին վրայ, այսինքն՝ Մ'ծրնացոյն թէ Ափրատայ վերագրելու է զայս աշխա-
տութիւն, — տեղի մնալով դեռ ևս վիճիկ կամ երկրայութեանց, — բայց գրուածքին
յատորականէն 'ի հայ թարգմանութիւնն անտարակուսելի պէտք է սեպուի խօսից
և ոճերու կերպէն, և մանաւանդ 'ի թաւ յատորական հնչմանց յատուկ անուանց։
Այս ասորի թաւ հնչմանց թէպէտ և կը հանդիպինք երբեմն նաև 'ի թարգմանութեան
սրբոյն Եփրեմի գրուածոց, բայց Չգոն գրող մէջ յաճախագոյն յորդութեամբ. այսպէս
Յաւով Յամեղեան՝ փոխանակ մեզի աւելի ընտանի հնչմամբ ըսելու՝ Յեռ որդի
Սմեասեայ. — Դափատեանց = որդի Սափատայ. — Սխար = Աքաար. —
Վաշթեայ տիկին = Աշթինէ տիկին. — Դտար = Սեգուր. — Խողզ =
Ողզան. — Սն'յէ կին Որարայ = Յայել կին Գաբերայ, և այլն ¹։

Ոմանք թերեւս ուզենան ենթադրել թէ սկզբնապէս ասորի լեզուով շարա-
գրուած ըլլալը ընդունելովալ, կարելի է դարձեալ հնդկական սեպել զՄ'ծրնացին, որ
անուշտ տեղեակ էր ասորականին, և կրնար յառաջագոյն Հրաշատ (Ափրատ)
կոչուիլ, ու յետոյ եկեղեցական պաշտամանց բարձրացած ստեղծն՝ փոխել զանունն
'ի Յակոր. և այնպէս միացնել այս երկու անձինքը. մանաւանդ որ Բեզանդայ ա-
տենէն ալ պարսիկ համարուած ըլլալն կ'ուսանինք 'ի պատմութենէ նորա. « Զայնու
ժամանակաւ, կ'ըլէ, խաղաց գնաց մեծ եպիսկոպոսն Մ'ծրնացաց, այր սքանչել
ծերունի, վստասկասէր 'ի գործ ճշմարտութեան, որու ամուն Յակոր, փոխանակ
ազգած պարսիկ կոչէր »։ Վարդանայ պատմելի հետեալ խօսքերն ալ՝ շն գերծ 'ի
կարևորութենէ. « Ոմանք ասն Չգոն ոմն կոչեցեալ Յակոր, թէ նա է եղբայր Գրի.
գորի, բայց Յակոր որդի է քեան Սնակայ՝ Խօսրովուհայ, որ էր կին Տիրանայ ար-
քայի՝ զոր սպա՝ թագաւորն լինաց Արիդէս. և Յակոր առեալ զբոյր իւր զՍաղեն՝
որդւովն իւրով Հրաշէիւ՝ զկնի մահուան ծնողացն գնաց յերկիրն Գրեաց, ուր և
թագաւորեաց Հրաշէն 'ի բարի պատահմանէ »։

Հայ թարգմանութեան ուրիշ հետաքննական կէտն ալ՝ 'ի Սուրբ գրոց գործածած
ընթերցուածոց մեծ ասարբերութիւնն է՝ մեզի ծանօթ ընթերցուածներէն։ Ասոր
հաւանական պատճառս կրնայ ենթադրուիլ որ թարգմանութիւնն երեց ըլլայ ժա-
մանակաւ քան զՍտուռածայունը գրող՝ յօրինակէ Եօթանասնից, այլ հետևողու-
թեամբ նախնականին որ եղև 'ի սրբոյն Սահակայ։ Քանի մը օրինակ մէջ բերենք 'ի
հաւատարմութիւն մեր խօսքին, սովի հառէն քաղելով՝

ԸՅՏ ՄԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌ ՄԵՐԵԱՅԻՈՅՆ

Հանից զվէն ժառանգութեան, զհաւատար-
մութիւն շուրջալ շուրջել նմա. (Զար. Գ. Կ.)
Լուսուոր արարէ ձեզ զլոյս զիտութեան, խըն-
դիցեցէ զՏէր. (Ով. Ժ. 12.)
Եղիցի յաւուր յայնմիկ, ոչ եղիցի լոյս. և
ցուրտ և պարզ եղիցի օր մի. և օրն այն
յայտնի տեսան. ոչ տիւ իցէ և ոչ դիւեր.
և ընդ երեկս եղիցի լոյս. (Զար. ԺԳ. 6-9.)
Եւ յինէին ձեռքն Մովսիսի հառապանալ՝ միւ-
շև ցմտանել արեգական. (Ելք ԺԷ. 22.)
Ազգութեան անուայեալ և ոչ մեկնիցայց. զի
ոչ դիտեմ զանձին գործեալ զանգատեն.
(Յով. ԻԵ. 5.)

Տեսի ես զվէն հաւատարմութեան
Լուցէք ձեզ ճրգ, և խնդրիցէք զՏէր։
Եղիցի յաւուր յայնմիկ, ասէ Տէր, չեղիցի զա-
րեգակն 'ի միջօրեայ ժամանակի. և խա-
ւարեցաւ երկիր յաւուր լուսայ։
Հաւատով տարածեալ կային բազուկքն Մովսիսի
միւշև ցմտանել արեգական։
Ձանդութիւն իմ ես յինէն ոչ մերկիցի. և 'ի
հնարութիւն հաւատոց իմոց հառապեալ
կայցիմ։

Այս տարբերութեանց խնդրոյն վրայ՝ քիչ ետքը նորէն խօսելու առիթ պիտի ունենանք, 'ի պատմութեան թարգմանութեան Աստուածաշունչ գրող:

Արբախօս գիտութեան համար թերեւս ոչ անկարելորդ սեպուի նշանակել՝ որ վկայութիւն բերուած գիրք 'ի հին կտակէն՝ են հինգ գիրք Մովսիսի, Յեսու, Դատաւորք, չորս Թագաւորութիւնք, Եգր՝ յերկրորդ գրող միայն, և այն՝ մէկ վկայութիւն եւեթ (Ա. 3), Յոր, Սաղմոսք, Առակք, Էսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ, Ովսէ, Յովէլ, Ամով, Յովնան, Միքէ, Դաւում, Սոփոնիա, Անդէոս, Զաքարիա և Մաղաքիա: Իսկ 'ի նորոյն՝ չորս Աւետարանք, և 'ի Պաւղոսի Թղթոցն՝ առ Հռովմայեցիս, առ Կորնթացիս առաջին և երկրորդ, առ Գաղատացիս, առ Եփեսացիս, յառաջին Թղթոյն առ Թեսաղոնիկեցիս, յառաջին Թղթոյն առ Տիմոթէոս, առ Հեբրայեցիս, և յառաջին Թղթոյն Յովհննոս: Այսպէս մի ըստ միովէ նշանաւորուած կը գտնենք 'ի տպագրին Հռովմայ ('ի հայ և լատին):

Հայ թարգմանիչը մեծ հմտութիւն կը ցուցնէ տարականին, և ծայրագոյն ճոխութիւն իր բնիկ լեզուին մէջ, այնպիսի ոճեր և դարձուածք գործածելով՝ որ այս վերջնոյս յատուկ են, և կը պակսին 'ի բնագիրին: Կը գտնուին փոխադրութիւնք՝ թէպէտ և սակաւաւորք թուով, սխալ ընթերցումամբ բնագրին. և թէպէտ ամենայն փոյթ և խնամք կը տեսնուի 'ի հաւատարմութեան, բայց թարգմանին կը գործածէ երբեմն նուն զազատութիւն՝ 'ի համառօտել կամ յընդլայնել զբանս և զիմաստս բնագրին: Այսպէս ուր ասորին մէկ բառով մը միայն գոհ կ'ըլլայ, հայն կ'ըսէ. « յինի և պաւկի, և իւրս. վիրանայ սաւնայն յինառածն և պաւկի և կատարի. — մարդ որ փառաշոր է և պատուական. — վասն անօրինաց և անբարշտաց, և այլն: Աստուծոյ աւելի երկարագոյն յաւելուածք՝ խօսքին իմաստը պարզագոյն և դիւրամբողներին ընելու գիտնամբ՝ կը գտնուին 'ի հայ թարգմանութեան, և զորս աւելորդ կը համարինք մէջ բերել: Դանսկենք միայն հռովմական տպագրին և Վրայդի հրատարակութեան համեմատական էջերը (20=9-11) — (42=8-11) — (78=10-14), 'ի հաւատարմութիւն մեր խօսքին: Տեղ տեղ ալ համառօտուած կը գտնենք 'ի հայ թարգմանութեան՝ ասորականին խօսքերը. վասն զի ուր բնագիրն կ'ըսէ (Վրայդ, 196). « Յովսէփ ընտրեցաւ 'ի հօտէ ոչխարաց՝ իշխան լինել 'ի վերայ Եգիպտացոց 'ի ժամանակի նեղութեան. Մովսէս 'ի հօտէ ոչխարաց, գտաւ զժողովուրդ իւր և հովուել, և Դաւիթ 'ի հովուութենէ վերառեալ յառաջնորդութիւն և 'ի թագաւորութիւն 'ի վերայ Իսրայելի... և Մովսէս ոչ դարձ արար միւսանգամ առ ոչխարս իւր, և ոչ եթող զհօտն հաւատացեալ նոյն. նոյնպէս և Դաւիթ ոչ եւս յաւելոյր դառնալ առ ոչխարս հօրն »: Հայ թարգմանին հետեւեալ խօսքերուն մէջ կ'ամփոփէ այս իմաստը (էջ 286 ըստ տպագրին Հռովմայ). « Յովսէփ, Մովսէս, Դաւիթ 'ի խաչանց անտի ընտրեցան առաջնորդել ժողովրդեան. և ոչ դարձան առ խաչինս անբանս »:

Ասորագէտք՝ բնագիրն ու հայ թարգմանութիւնը իրարու հետ բաղդատած ատեննին, յաճախ ընտրեալագոյն և իմաստից աւելի պատկանաւոր կը գտնեն զմերն, և բազմաթիւ օրինակներով կը հաւատարմացընեն զայս ¹:

¹ Ասորի գալութեան հմտաց կ'ենան տեսնել զայս՝ հետեւեալ երկասիրութեան մէջ. Prolegomena in Aphraatis Sapientia Persae Sermones Homileticos. — Dissertatio inauguralis quam ad summos in philosophia honores ab amplissimo Ordine Philosophorum Lipsiensi rite impetrandos scripsit C. I. Franciscus Sasse Rheinensis (1878). Միեւ այս հմտական գրութեան օգտուեցանք՝ Ափրատայ ընծայուած համառօտ տեսութեան մէջ:

Իսկ եթէ հետեւելով եւրոպական բանասիրութեան, Ափրատոսյ երկասիրութիւն տեսներ այս ճաս երբ, — առանց կարող ըլլալու ճշդել հայ թարգմանութեան ժամանակը, — հաւանականաբար՝ նկատելով լեզուին ոճը և հանգամանքը, Թարգմանչաց ժամանակին կրնանք վերագրել զայն, որովք 'ի վարդապետաց իւրեանց առաքեցան յեղեւսիս և այլուր՝ 'ի կողմանս Ասորոց. և ինչպէս սրբոյն Եփրեմի, ասոնկ ալ Ափրատոսյ ճառք այն առթով և 'ի նմին ժամանակի թարգմանեցան 'ի հայ, 'ի կէս կամ յառաջին քառորդի հինգերորդ դարու :

ՄԺճնացոյն ընծայուած այս երկասիրութեան մեզի ծանօթ գրչագիրք են՝ հինգ 'ի Մատենադարանին էջմիածնի (ըստ տպագիր ցուցակին) . յորս հնագոյնք 'ի ՌՃԹ և ՌՃԻ'ի թուականներու . իսկ միւս երեք՝ անթուականք և նորագիրք: Իսկ 'ի մերու մըս՝ հինգ օրինակք . յորոց մին նոտարացի գրչութիւն վարդան եպիսկոպոսի Յունա նեան, անհարազատ, և որոյ վրոյէն եղած է տպագիրն Հռովմայ, առ 'ի չգոյէ յայն ժամ ընտրելագոյն օրինակի: Երկրորդ օրինակն է բաւարագիր, և միայն ինն ճառք. և վերջինն թերի՝ ընտիր գրչութիւն, բայց առանց յիշատակարանի: Միայն նշանակութեան արժանի է որ 'ի գլուխ գրոցն առաջին ճառից՝ պակասին վերնագիրք Լուսաւորչի ենթադրուած աղբրական թղթոյն առ Յակոբ ՄԺճնայ, և սորայս առ սուրբն Գրիգոր: Օրինակն երրորդ՝ գաղափարեալ է յընտիր և 'ի զգուշաւոր բոլորագիր օրինակէ, որ կը պահուի, — կ'ըսէ ընդօրինակողն. — յեկեղեցւոյ Աստուածամօր 'ի Ղարասու Տարիոյ, և կը բովանդակէ զինն ճառս և եթ. և 'ի սիկզնն ճառիցն այսպէս կը նշանակուի, « Խօսք արքայն Յակոբայ ՄԺճին քաղաքի եպիսկոպոսի... (ցեցակեր յօրինակին) արքայն Դիփղորի Պարթեւան տոնմին, յաղաք օրինակաց հաստաց, առ 'ի զգուշորինն պատշտութեան ժարուելոց կատարեցաւ վասն հաւատոց օրինակի սիրոյ 'ի բանն տեսն, օրինակ Հաւատոց » : Ձեռագրին մէջ տեղ տեղ կը յանձնուի յիշել « զվարդան վարդապետ զԲաղիւնցի, և զաշկերտն իւր զԱրրահամ վարդապետ զՀամթերի. և զՊողոս գրիչս » առանց ակնարկութեան թուականի: Երրորդ օրինակն է նոսրագիր, ուր 'ի վախճան վերջին ճառին նշանակուած կը զըտ նենք. « Գրեալ է թուղթս այս 'ի քաղոց տմեան, որ ամ ՈՄԵԷՐ թագաւորութեանն Աղեքսանդրի որդւոյ Փիլիպպեայ Մակեդոնացւոյ, և էր ամ երեսուն և հինգ Դաւիթ արքայի Պարսից » . — 344 թուական Քրիստոսի: Իսկ միւս օրինակք են նորագիրք. կը գտնուին նոյն ճառք կամ ճառից հատուածք ցրուեալք ուրիշ գրոց մէջ:

Երկու տպագրութիւնք եղած են ՄԺճնացւոյ կամ Ափրատոսյ ընծայուած ճառից թարգմանութեանն 'ի հայ, 'ի Հռովմ (1756) և 'ի Պոլիս (1824): Որչափ ալ այս վերջինս ընտրելագոյն ըստ ընթերցուածոց, բայց տպագրաց ու ձեռագրաց բաղդատութեամբ նոր հրատարակութիւն մը ցանկալի ու փափուքելի է բանասիրաց. Quam igitur, կ'ըսէ Սասս քիչ յառաջ 'ի ծանօթութեան յիշուած երկասիրութեան մէջ, (յէջ 33), textus noster armeniacus erroribus ac mendis tali modo sit deformatus, magnopere optandum est, ut curis Mechitaristarum quorum de literis armeniacis merita immortalia sunt, nova eius editio ad archetypum Siriacum potissimum emendata in lucem prodeat.